

**ЮЗУ „НЕОФИТ РИЛСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО ИЗКУСТВАТА
КАТЕДРА „КУЛТУРОЛОГИЯ“**

Антон Иванов Генов

**СКАЛНИ СВЕТИЛИЩА
ОТ РИЛО-РОДОПСКИЯ МАСИВ
СЕМАНТИЧНИ И ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
на
ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД**

**за присъждане на образователната и научна степен
„ДОКТОР”
в професионално направление
3.1. „Социология, антропология и науки за културата”**

**Научен ръководител:
проф. д.н.к. Васил Марков**

**Рецензенти:
Проф. д.и.н. Валерия Фол
Доц. д-р Алексей Гоцев**

**БЛАГОЕВГРАД
2016**

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Културология“, Факултет по изкуствата, ЮЗУ „Неофит Рилски“, състояло се на 08.11.2016 г.

Дисертационният труд се състои от-369 страници
Основен текст –320 стр.

Брой на изображенията –общо 50

Брой на приложенията – 1

Брой на публикациите по дисертацията – 8

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 24.01. 2017 г. от 12.00 ч. в зала 577 на ЮЗУ ”Неофит Рилски”, на заседание на научното жури, определено със Заповед № 3300 от 07.12.2016 г. на Ректора на ЮЗУ „Неофит Рилски” Благоевград.

Рецензиите, становищата на членовете на научното жури и авторефератът са публикувани на сайта на ЮЗУ „Неофит Рилски” Благоевград .

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в кабинет № 570, УК- 1, на ЮЗУ ”Неофит Рилски”- Благоевград, ул. „Иван Михайлов” 66.

Интересът към темата, провокирала това изследване, възникна в резултат от проведени теренни проучвания на редица съоръжения в скална среда, характеризирани от археологическата наука като култови обекти. Продължителните наблюдения на терен, както и откритията на поколения изследователи преди това, показват наличие на определена закономерност при избор на мястото и средата на сакралното пространство. Това, което прави впечатление при този тип обекти е постоянното присъствие и почитане на скала, връх, пещера.

Във **Въведението** са посочени хронологичният и географският обхват на дисертационния труд, проблемите, целите, задачите, изследователските методи, историята на проучванията на скално изсечените светилища в изследвания регион.

Хронологическите и географските граници на изследването са твърде обширни. Подобни обекти, които в някои случаи могат да бъдат класифицирани като мегалитни, а в други като скални или планински светилища, реално могат да бъдат открити в много древни култури на земята. Хронологичните граници на тези структури датират от неолита до наши дни, когато в някои предмодерни общности все още има издигане и почитане на мегалити и скални структури. Поради този факт трябва да уточним, че в изследването ще бъдат разгледани някои паметници от един ограничен регион - планинската зона на Южна България и по-конкретно Рило-Родопския масив. Изследването е фокусирано върху конкретни светилища, при които етапът на проучванията позволява по-категоричното им интерпретиране и анализ. Обикновено това са обекти, при които са открити значими археологически артефакти, фолклорни реликти, или заемат ключово място поради своето географско местоположение и ресурси. В процеса на изследване и анализ са разгледани ключови паметници от една обширна територия, като за определяне на ролята и значението им за локалните общности в древността са направени съответните паралели и препратки с подобни религиозни средища в други култури. Изследваните светилища са поставени в контекста на европейските проучвания на аналогични обекти с култов характер, които в някои случаи могат да бъдат характеризирани като скално-изсечени или мегалитни. Географският и хронологичен обхват на темата, касаеща територията на Рило-Родопския масив, представлява интерес като един преходен регион между древните култури на Източното Средиземноморие и континентална Европа. Засега като долна хронологична граница за скалните светилища от региона е сочено IV

хил. пр.Хр.- епохата на халколита, като използването им понякога продължава до наши дни.

Когато на обектите, определяни като светилища, се наблюдава комбинация от подредени скални блокове, образуващи структура, можем да кажем с известни уговорки, че става дума за мегалитен паметник. Когато върху изследваните скали се открива висока концентрация от изсичания и следи от обработка, по-подходящ е терминът «скално-изсечен». Вземайки предвид многообразието, сложността и близостта на структурите до природните форми, тези термини доста често се преплитат, оказват се недостатъчни, за да покрият характеристиките на мястото и се използват условно. В разрешаването на тази проблематика значителен принос имат трудовете на Валерия Фол, която подчертава сложността при боравене с терминологията, особено при скално-изсечените обекти. Авторката съобщава как през последното десетилетие на ХХ век към изследванията за западноевропейските мегалити започват системно да се приобщават публикации за мегалитни и скално-изсечени обекти от Югоизточна Европа. По-късният труд на авторката е озаглавен „Скални топоси на вяра” - заглавие, което най-точно предава и обобщава сложната същност на култови обекти, чийто неразделен компонент е скалата.

За първи път в България мегалитните паметници са разкрити в светлината на паметници на културата от основоположниците на българската археология, братя Шкорпил, в 1888 г. Впоследствие те привличат вниманието и на геолога Стефан Бончев /1896 г./. В 1901 г. друг геолог - Георги Бончев, прави обстоен обзор на мегалитните паметници в планината Сакар. Важната роля на някои планински обекти е засвидетелствана от големия български учен Б. Филев при проучването на куполната гробница при Мезек. Авторът предполага наличието на укрепени владетелски центрове и крепости в планинските масиви над Мезек, в местността Курт кале. Разбира се, етапът на проучванията в този момент все още не позволява така наречените планински укрепени места да бъдат свързани с определени религиозни функции. Следващите трудове, посветени на мегалитите и планинските светилища в България, се появяват през 40-те и 50-те години на 20 век, техни автори са Георги Баласчев, Васил Миков и Иван Велков. Миков търси връзка между мегалитните структури в Тракия и някои култови съоръжения в Микена. Иван Велков е изследователят, който за пръв път систематизира и подчертава ролята на природните дадености в структурата на планинските светилища. През седемдесетте и началото на осемдесетте години на двадесети век са проведени поредица от експедиции, в които участват едни от най-

видните български историци и траколози: Иван Венедиков, Александър Фол, Димитър Попов и др. В резултат се появява тритомник, озаглавен „Тракийски паметници“, два от томовете на който са посветени на мегалитите в Тракия. Важен принос в изследването на тракийските скални светилища дължим на Мечислав Домарадски, който изследва редица обекти по поречието на реките Струма и Места. С това значително се обогатява информацията относно структурата, географското разположение и ролята на култовите места спрямо демографската картина на региона. Като един от неговите най-значими проекти в региона можем да посочим разкопките на светилището на връх Бабяшка чука.

Забележителни са достиженията в областта на тракийската вяра и обредност на големия траколог проф. Ал. Фол, който съумява да изгради една цялостна картина на безписмената тракийска култура, умело свързвайки откритото на терен с данните от историческите извори, реликтите от фолклора и паралелите от широката културно-контактна зона на Източното Средиземноморие. Важна роля за работата с материята на мегалитните и скално-изсечените паметници имат трудовете на Валерия Фол “Мегалитни и скално-изсечени паметници в древна Тракия” и “Скални топоси на вяра”. Тези трудове разглеждат паметниците в контекста на един широк ареал, включващ Средиземноморието, Близкия Изток и Европа. Те предоставят важни културни паралели и един обновен терминологичен апарат, приспособен към планинските култови обекти, които най-точно могат да бъдат характеризирани като „Скални топоси на вяра”.

Трябва да отдадем заслуженото на съвременната археология за непрекъснатото обновяване и обогатяване на наличната информация. Като приемници на гореизброените учени, имащи дял в проучването на обекти, свързани с вярата на траките, можем да посочим трудовете и откритията на А. Гоцев, М. Тонкова, Г. Китов, Д. Агре, Д. Гергова, Г. Нехризов, Иван Христов и др. В сравнителен план изключително цени са трудовете на М. Василева - като паралел със скалните паметници на народите от Мала Азия.

Основополагащи за настоящото изследване са трудовете на Васил Марков. Те се основават върху опита на предшествашите го учени, познания в областта на древните култури и техния светоглед. Трудовете на автора са базирани върху множество изследвания на терен. Свързвайки информацията от етнографски проучвания с археологически теренни обходи, Марков разкрива закономерности, свидетелстващи за запазването на езически практики в българската народна вяра. Тази приемственост се разкрива както в някои ритуали, така и в пространството на места, сакрализирани от българската

народна вяра, които също така носят белезите на по-древни сакрални пространства. Дългогодишните изследвания на В. Марков представят информация, събирана от територията на цяла България и части от Република Македония, които са обобщени в монографията му „Културно наследство и приемственост“.

Мащабна картина на мегалитите у нас дава трудът на Л. Цонев, в който авторът документира възможно най-голям брой паметници, застрашени от изчезване, и описва проблеми, свързани с проучването, интерпретацията и опазването им. С една възможност за периодично обновяване на фактите в областта на култовите обекти може да бъде свързан международният симпозиум под надслов „Megalithic monuments and cult practices“, провеждан от Центъра за древни европейски и източносредиземноморски култури към ЮЗУ „Неофит Рилски“- Благоевград.

Сред най-новите публикации по темата, касаещи култовите обекти в планините на Южна България, сериозно внимание трябва да бъде обърнато на трудовете на Йордан Илиев и Димитър Байраков.

В някои конкретни случаи, когато информацията от археологическите находки е недостатъчна, за да изясни и пресъздаде определена обредност, на помощ идва етнографията. В духа на наследените антични реликти в българската народна култура, освен трудовете на Евгени Теодоров, Иваницка Георгиева, К. Динчев, трябва да обърнем внимание на някои етнографи, които работят с културното наследство, откривано на места, които могат да бъдат определени като скални топоси. В тази насока са съсредоточени трудовете на А. Янков, Д. Спасова, Я. Манолова, Г. Мишев и др.

Вървейки в този дух на интердисциплинарност, не бива да пропускаме точните науки. Изключителен дял в интерпретирането на скалните светилища има археоастрономията. Едни от най-значимите проучвания и открития, свързани с изследването на мегалити и скални светилища от територията на България, могат да бъдат свързани с имената на Алексей Стоев и Пенка Мъглова, Д. Колев и др.

Важни за изследването са паралелите със скални структури от различни части на света с аналогичен характер. В чисто географски план добър ориентир би могъл да бъде мегалитният портал <http://www.megalithic.co.uk/>. За изследването на фолклора, свързан с мегалити в Западна Европа, добра информация предлага сайтът „Каменни монументи и легенди“ на американския професор по фолклор Д. Ашлиман. Едно от последните открития в областта е раннеолитният обект Гьобекли тепе, който поставя нови измерения на хронологичните граници на мегалитните обекти в Балкано-Анатолийския регион и може да бъде приет като отправна точка.

В процеса на изграждане на културни паралели неизменна е ролята на трудовете на Дж. Фрейзър, М. Елиаде, Г. Варнър, чийто обстоятелни анализи и широк кръгзор хвърлят светлина и откриват паралели между културите на много народи. Трудовете на Варнър са свързани конкретно с разглежданата проблематика на сакрализираните скални топоси, показвайки много аналогични съоръжения и ритуали от различни части на света.

В процеса на изследване и работа с материята като основни се очертават следните проблеми:

1. Проблемът с периодизацията на паметниците.

За неговото решаване се разчита предимно на методите на археологията, които за съжаление не винаги могат да дадат сигурна датировка на началото и възникването на култа. Това от своя страна налага комплексно разглеждане, сравняване на паметниците и поставяне на хронологически репери. Друг метод, даващ относително точна датировка, е археоастрономическото изследване. Той е базиран на факта, че голяма част от скалните топоси на вяра са примитивни астрономически съоръжения, маркиращи изгревите или залезите на небесните светила в определен ден от годината. Третият метод, предлаган от физика Л. Цонев, е методът на фотолуминисценция, който е приложим за датировка на долмени и други затворени структури, до които слънчевата светлина не е имала достъп от момента на тяхното поставяне (за момента неприлаган в България, б.а.).

2. Въпросът за генезиса на паметниците.

Този въпрос е породен от глобалното разпространение на култовите обекти с мегалитен и скално-изсечен характер. Това от своя страна поражда нуждата да се уточни генезисът за почитане на скалата в различните култури. При изследването на този проблем трябва да се вземат предвид две възможни генеалогии. Първата е възможността за самостоятелно достигане и изграждане на култа към скали, планини, пещери в отделните култури, произхождащо от идентично развитие на културни и митологични представи при примитивните общества. Вторият възможен генезис на култа, който не трябва да бъде пренебрегван и трябва да се има предвид, е възможността той да е в резултат на външни влияния, като миграции на големи групи от хора, инвазия, културен и технически обмен и др.

3. Въпросът за практикуваните ритуали.

Сложността на проблематиката произхожда главно от трудността да бъде възстановен обредът единствено по откритите артефакти. Това от своя страна изисква използването на комплексен подход на проучване и тълкуване, който да работи с методите на различни науки, като етнография, археоастрономия, геология,

антропология, химия, ботаника и други науки, допринасящи за натрупването на информация, свързана с изследвания обект. Впечатляващата продължителност на използване и приемствеността при култовите обекти отчасти спомага за изясняването на този въпрос. Понякога откриваме ритуалите на подобен тип светилища, съхранени до античността или Средновековието, описани в изворите на античните автори. Понякога магични практики, изпълнявани в скална среда, на древен култов обект, достигат дори до нашето съвремие, съхранени във фольклора. Така естествено се поражда въпросът за съхраняването и опазването и проблемите около социализирането на подобен род обекти, който се очертава като четвъртия основен проблем при изучаването на мегалитните и скално-изсечени култови обекти.

С оглед на изброената проблематика, като цел на изследването се оформя изясняването на семантичните и функционалните аспекти на скалните светилища от Рило-Родопския регион.

За адекватното постигане на целта на изследването в текста са поставени следните задачи:

1. Добавяне на обектите от изследваната територия към европейската картина на мегалитните и скално-изсечените обекти и към хронологията на формирането на храмовите пространства.

2. Разкриването на генезиса на култа, семантиката и функциите на обектите от Рило-Родопския масив в контекста на паралелите с култовите обекти на други древни култури от Европа, Средиземноморието и Балкано-Анатолийския регион.

3. Изясняване на ритуалността, свързана с обектите от изследваната територия, в контекста на паралелите с култовите обекти на други древни култури по света.

За решаване на целите и задачите на изследването са използвани сравнителният и сравнително-историческият метод, по които е направен сравнително-съпоставителен анализ на паметниците. Също така са използвани семантичният, структурният и функционалният анализ.

В глава първа „Културно-исторически, семантични и функционални аспекти в изследването на скалната и мегалитна култура“ е направен обобщен обзор на понятията, историографията, обхвата и развитието на места, които носят характеристиките на сакрално пространство. Пространство, отделено от утилитарния живот и предназначено да обслужва религиозните представи и култовите практики на конкретна общност. В изследването често е използван терминът сакрално пространство, поради характеристиките на типа

култови обекти, които в по-голяма част от случаите са светилища под откритото небе, обхващащи определени местности или природни форми.

Това, което съществува като база, постигната от предишни изследвания в тази област, от територията на България, показва съществуването и използването на общи природни кодове при избор и сакрализиране на конкретен топос. В глава първа тези данни, съпоставени в сравнителен план, в един по-широк ареал, разкриват значителни паралели с топоси, които са съществували като сакрално пространство в културното развитие на Средиземноморието и Европа. В този контекст е проследена хронологията и развитието на сакралните пространства в едни по-широки граници.

В последната част са представени обобщени семантични модели, които съществуват в основата на обожествяването и почитането на природни форми. В тяхната основа се открива почит преди всичко към природни стихии и явления, както и към митологични универсалии, като планина, пещера, скала, вода, слънце, огън.

Тези семантични модели са използвани в глава втора, където се разглеждат в конкретика някои от значимите планински светилища от Рило-Родопския масив. Теоретичните анализи в настоящата глава се използват за база на идеологични сравнения и паралели за изследване на конкретните паметници, за които много често сведенията, достигнали до нас, са недостатъчни.

Изводи към глава първа

1. В основата на достигнатите изводи от глава първа е фактът, че някои природни фактори, придобиват характера на универсалии в митологичните представи на голяма част от древните общества.
2. Част от тези фактори са свързани със стихии и небесните тела, а друга - с определени компоненти от земната повърхност, които задават характерната подредба и визия на сакралното пространство под открито небе.
3. Като важни компоненти на сакралното пространство и култа се очертават пещери, планински масиви, изяви скали, както и необичайни форми и релефи, вероятно в митологичен план, осмисляни като свидетелства за определен митологичен сюжет или вид епифания.
4. Някои от тези форми стават обект на подражание и ние откриваме върху аналогични топоси първите шрихи, нанесени от човека.

5. Важен компонент от осмислянето на сакралния топос е неговото географско разположение. Спрямо околния релеф и движението на небесните тела, той често е имал ролята на маркер. В такъв план светилището е осмисляно като маркер, граница, отправна точка не само в географски аспект, но и в митологичен.
6. Светилищата под открито небе могат да бъдат определени като многопластови обекти. Аналогично на археологическите пластове, в религиозно-културен аспект се открива напластяване на митологични представи.
7. В основата на тези пластове от митологични представи могат да бъдат открити следи от най-древните нива на човешка религиозност, включваща:
 - одухотворяване на предмети, скали, дървета, извори и други, както и почитането на митологичната символика на определени животни.
 - почитане на едни от най-неразгадаемите за човека тайнства - тези на смъртта и раждането, и представата за архаично женско божество, което контролира тези процеси. Тази идеология поставя образът на Богинята във връзка със специално оформени пещери, скални пукнатини, извори, както и с някои мегалитни структури.
 - Идеята за безсмъртието като приоритет на определена аристократична прослойка.

В глава втора „Сакрална география, семантични и функционални аспекти на скалните светилища от Рила, Пирин и Западните Родопи“ се разглеждат конкретни светилища от изследвания регион. В текста е анализирана високопланинската територия на Рила, Пирин и Западните Родопи, както и заключената между тях територия. Като репер в изследването е разгледано светилището от връх Бабяк, което е признато като един от най-мощно проучените планински обекти от територията на България.

Анализирани са, също, конкретни сакрални пространства от високопланинската територия на Пирин и Рила, като например, сакрализираната територия в района на Попово езеро от Централен Пирин и Марков камък в Южна Рила. Посочени са сходен тип топоси в други култури, като паралел при обожествяването и почитането на една планинска територия, която логично е разпознавана като място обитавано от боговете.

Пристъпвайки към разглеждането на територията на Западните Родопи, като естествен преход се явява проучването и анализът на Разложката котловина и локализираните там светилища. Като непознат за науката обект от региона може да бъде посочено скалното светилище в местността Каменаре, в близост до Добринище. Върху скалите на местността се наблюдават изсечени в соларни кръгове. Също така внимание заслужава мегалитната структура, локализирана над горещите минерални извори при с. Елешница. Разложката котловина може да бъде разгледана като една територия, обозримо покриваща представата за център, заключен между три планински масива, богат с термални води. Това от своя страна води до разглеждането на въпроса за ролята на водоизточниците и реките като маркери и разделители на сакралната територия. Множеството ридове и котловини от територията на Западните Родопи създават представата за съществуването на разпокъсани родови центрове и сложни междуплеменни отношения, важна роля в които са имали множеството откривани скални маркери и светилища. В такъв план са разгледани и множеството скални светилища маркиращи течението на река Места и водосливите с нейните притоци. Такива са скалните светилища Митровица над с. Места, Граишка (Грашишка) скала край с. Гостун, както и още няколко скално-изсечени светилища по течението на р. Матан дере.

Като аналог на Разложката котловина може да бъде разгледана Гоцеделчевската котловина и минералните извори край село Огняново. В контекста на изказаните хипотези за сакрализирането на минералните извори, логично е те също да бъдат вписани като част от сакралната география на региона. Обобщавайки информацията, ще открием, че по подобие на Разложката котловина, котловината на Гоце Делчев се оформя като един своеобразен център и може да бъде определена като ядро на преддържавно обединение. По такъв начин се очертават териториите на предполагаеми племенни общности, гравитиращи около свещената планинска територия. Също така значим е фактът, че в региона на Гоцеделчевската котловина и в планинският масиви около него, са открити редица скални светилища със жива обредност съхранила се във фолклора на местното население. Като такива могат да бъдат посочени, скалните светилища от Ляски връх, от местността Скрибина край с. Крибул, от м. Градището край с. Долно Дряново, Марков камък край с. Долен и др.

Друг дял от Западните Родопи, в които е засвидетелствана и проучена значителна мрежа от светилища, е районът около Чепинската котловина и прилежащите планински склонове. Особено впечатление прави приемствеността и обвързаността на светилищата от региона с

оброци на светци, като св. Илия, св. Георги и св. Марина, засвидетелствани в изследванията на Д. Байраков. В тази приемственост, може да бъде видяно тракийско културно наследство.

В такъв план, могат да бъдат очертани няколко ракурса. Въз основа на изображения от оброчни плочки от Бабяк и от други археологически проучени планински светилища, се разкриват образите на божествата, почитани на тези сакрални топоси. Трябва да бъде отчетен факта, че изображенията, интерпретирани като гръцките божества Зевс и Хера, са късно иконично представяне на друга божествена двойка, в която мъжкото божество може да бъде отъждествено с небесното начало на бог гръмовержец, докато женското, което понякога се появява в самостоятелни изображения, носи черти, свързани със земята и вегетацията. Откриването на тези изображения на някои от светилищата, дава възможност този култ да бъде предположен и за други обекти в планинска и скална среда. Търсейки предисторията на тези иконични образи и съпътстващата ги символика, се достига до идеята за почитане на стихии, природните форми и явления и взаимодействията между тях. Най-честият митологичен мотив, пресъздаващ тези взаимодействия, е представата за свещен брак между ураничното небесно и хтоничното земно начало. По всяка вероятност проявлението на тази идеология за свещен брак е виждано като астрономическо или климатично явление, в чието съзвездие са били въввлечени определени свещени топоси. Тази представа за теогамия и космогамия отвежда към съзнанието за едно изначално митологично време. В такъв аспект тези свещени топоси се свързват с представата за сътворението, откъдето и със символизма на центъра в съзнанието на обществата, които ги използват. Тази представа автоматично поражда въпроса за географско-политическото им значение и разпределяне през дългия период на тяхното използване. Факт е, че обвързаността на свещените топоси с определени природни дадености и аномалии на терена ги свързва с идеята за маркери на територията на рода или племето - територията, която е божествено определена, тоест те са факторът който определя и свързва дадената територия с общността. Те правят тази територия разпознаваема по определени белези, като минерален извор, скала, гробница или комбинацията от тях. Голяма е сакралната и митологична стойност на погребалните съоръжения, като акт на деклариране на права над територията във връзка с култа към предците.

Тези характеристики на сакралните пространства от своя страна поставят проблема за йерархичността между светилищата от изследваната територия и тяхната значимост. Опитвайки се да изясним

сложността на този въпрос, може да се позовем на В. Фол, която разглеждайки скалните топоси на вяра, казва: „*Те винаги ще бъдат повече от подредените по номера, броят им ще остане неустановим, понеже много от тях са строго лични и не са маркирани по общоприетите критерии.*” Също така, като един далечен паралел може да използваме етнографските наблюдения на Фрейзър за почитането на камъни при примитивните общества в Меланезия, според който всеки род, общност или човек може да основе свое светилище, като с течение на времето едни стават по-популярни и почитани от други, като за тяхното нарастващо значение може да има различни причини, но главната винаги е свързана с природния ресурс и природните фактори. Съответно това също се отразява на благосъстоянието и властта на светилището.

Съществена част от природните фактори, които играят роля в тази йерархичност, наред с извори, рудници и др., е разпределянето във височина на обектите или друг тип локални представи за разпределяне на територията, които могат да определят едни светилища като център а други като периферия. В основата на тази митологема често стои представата за планината като *axis mundi* и свързващо звено между трите митологични измерения, а същевременно и представата за географски център и място за поклонение - сборен пункт на няколко племенни общности. Тази представа, намираща своето отражение в митовете, поставя въпроса за контрол над тази свещена територия и формиране на царско-жречески съсловия. Изследванията на Фрейзър поставят зараждането на властимащи съсловия във връзка с манипулативното познание на жреците, познаващи тайнствата на природните явления.

Следва въпросът за митологичното осмисляне и ритуалното проявление на култа изповядван на светилищата под открито небе. Широкият хронологичен етап на използването им не позволява да се даде еднозначен отговор на този въпрос, но все пак могат да бъдат разграничени определени пластове на митологично осмисляне. Като най-ранен пласт в митологичните представи на скалните светилища трябва да бъде видян култът към Богинята майка, чието цялостно осмисляне може да бъде свързано с представата за земята, пещерата, планината, скалата. Идеологията на култа към Богинята е кодиран в структурите, присъстващи на скалните светилища, пещери, скални арки, процеци, изсичания, скални гробници, ниши, свещени извори и др. Като следващ пласт в религиозните представи следва да се определи култът към мъжкото божество, мислен едновременно като съпруг на богинята и митичен родоначалник. Този мъжки персонаж на определен етап вероятно също преживява редица превъплъщения, като

може да бъде свързан с образа на божествения ловец или представен като божество свързано с вегетацията и растенията. Тези превъплъщения по всяка вероятност са породени от различието в начина на живот и поминъка на общностите, в които присъстват. Характерно за това божество е неговата периодична смърт и възраждане. Като символи на неговата латентна обновяваща се същност могат да бъдат разгледани атрибутите, като шишарка, нар, яйце, които често се откриват в изображения от Античността. С появата на по-значимо класово разделяне на обществото култът към мъжкото божество придобива нови характеристики за висшата социална група, като образът му бива наситен със соларна символика.

Светилищата са почитани едновременно и като място на срещата между богинята и бога, и като място на неговата ритуална смърт. Тези митове вероятно са били виждани в неиконичните първични природни форми, а обредността е била в тясна връзка със сезонността и циклите на слънцето. Профанизирани отгласи от тази обредност все още могат да бъдат открити и до днес във фолклора на традиционните общности на планинското население от изследвания регион.

В заключение към глава втора бихме могли да обобщим че:

1. Скалните светилища от Западните Родопи, Рила и Пирин отговарят на една глобална постановка, зададена като теоретичен модел в глава първа.
2. При скалните светилища се наблюдава визуалната връзка между отделните обекти и разположението им - на ключови места.
3. Светилищата от Рило-Родопски регион могат да бъдат разгледани, като гранични маркери или центрове, което ги обвързва с контрол над определена територия.
4. Информацията от историческите извори, описващи тракийските племена, показва, че региона на Западните Родопи е населяван от родово-племенни групи, в контрол на които се е намирало голямо светилище под открито небе, свързано с почитането на Дионис. Локализирането на такъв обект в планинската територия на Югозападна България е проблематично. Поради многото откривани светилища може по-скоро да се осмисли планината като голяма сакрализирана територия, намираща се във владение на определени родово-племенни групи.
5. Археологическите находки свързват някои култови обекти от западната част на региона с определена култура, която използва така наречената тракийска култова керамика или

още известна като керамика тип "Цепина". В украсата на тази керамика могат да се открият много архаични символи, като свастиките и спиралите, говорещи за едно традиционно планинско общество, в което могат да бъдат наблюдавани определени архаизми, които да бъдат съпоставени със символите на обществата от неолита и халколита.

6. Свързвайки тази информация с известното за голямото светилище на Дионис, почитано от тези племена, можем да предположим, че на скалните светилища от Западните Родопи са почитани божества, аналогични на познатите от праисторията образи на Великата богиня и нейния съпруг, който в много древни общества носи зооморфния образ на бик и е свързван с оплодителните сили на стихиите

Глава трета „Скални светилища от Източните Родопи, семантични и функционални аспекти” е посветена на скалните светилища от Източните Родопи. В текста са разгледани някои емблематични паметници за региона. Като такива могат да се определят обектите от върховете на Рида Драгойна; скално-изсечени структури от връх Хисаря над село Ангел войвода; скално-изсечен култов комплекс край село Горна крепост - „Перперек”; скално-изсечен култов комплекс край село Татул; скално-изсечен комплекс край село Ковил; скалното светилище от Харманкая; пещерата утроба в Тангардък кая; някои скални гробници около Златоград, както и сакрализирани скали с изсечени трапецовидни ниши, като паметникът в местността Глухите камъни. Насочването на изследването към изброените обекти е свързано с факта че една част от тях са проучвани по археологически път и е определена тяхната значимост. Голяма част от направените анализи и предложените паралели, са базирани на лични наблюдения върху изследваните светилища. Интердисциплинарния подход на изследването наложи и използването други източници, главно с етнографски, и археоастрономически характер.

Светилищата от Източните Родопи, аналогично на тези от Западните Родопи и в унисон с разгледаните примери от Средиземноморието, Западна и Централна Европа, представят едно преплитане между природни ресурси, географско положение, митологични представи и политическа власт. Характерна за голяма част от разгледаните обекти от източния родопския регион е дългият им период на използване, което логично предполага, че в различните епохи се е изменяла и значимостта на гореизброените фактори. В основата обаче винаги е оставала значимостта на ресурсите и

природния код. Този факт е най-видим при свещените лечебни извори, които и днес са ценени заради своите лечебни качества, представени на съвременния човек с помощта на лабораторните методи на науката. В миналото тази лечебни свойства също са били установени с емпиричните методи на многовековното усвояване на околната среда, но са били легитимирани с методите на митологията, свързана с произхода на околната среда. Такива архаични представи все още могат да бъдат открити във фолклора. Така, както минералните извори край Елешница в Западните Родопи са свързани със стъпката и кръвта на светицата, отпечатани върху скални монументи. Сходна представа откриваме и в Хасковската община Минерални бани, където огромен скално-изсечен басейн е представен като Богородична стъпка. Аналогично отъждествяване на свещени извори от различни части на света с християнизирани женски персонажи са представени от Г. Варнър. Авторът подчертава, че вероятно в този образ е вкоренена представата за женско божество, почитано от най-дълбока древност. Съответно сходни паралели откриваме и в хетско-анатолийски контекст. Паметниците на хетите, като една типична култура на бронзовата епоха, освен обвързаността на свещените топоси с природните ресурси, разкриват силната им и демонстративна обвързаност с царската власт. Логично е регионът на Източните Родопи, като култура гранична и намираща се почти в пряка връзка с динамичните общества и процеси от Анатолия и Средиземноморието, да търпи и оказва влияние. Все пак, припомняйки си разгледаните в Глава първа на настоящата работа културни универсалии, отново е редно да си зададем въпроса докъде се простира ролята на културното влияние и къде става въпрос за локално развитие на сходни митологични представи, изградени се във връзка със съзерцателното познание на природата и етапа на развитие на човешките общества. Независимо докъде става дума за културни влияния и къде за традиционно изградени представи, факт е, че в мита и ритуала през определените етапи на развитие на човека има сходства, като те са в пряка зависимост от средата, която обитава. Има определени константи в развитието на митологичното мислене, в които значима роля изпълняват силите на природата, намиращи се извън контрола на човека, сред които са стихийните, животът и смъртта. Като места на почит на тези сили в продължение на хилядолетия са се оформили топоси, които семантично подчертават божествеността и стихийността на природата. И до днес те все още имат силата да въздействат върху съзнанието на човека, напомняйки неговата преходност, сравнена с вечния кръговрат на природата, която в древността е осмисляна като Велика богиня.

На територията на Източните Родопи, която изобилства със скали, минерали, по логичен път като свещени пространства са се оформили импозантни скалисти плато, имащи ключово местоположение. С развитието на земеделските общества и усвояването на металите хората придобиват известна независимост и увеличават познанията си за природните закони, което се отразява както на структурата на обществото, така и на религиозните представи. Необходимостта от организираност на земеделските общества до нивото на земеделска цивилизация изисква определено институционализиране, основата на което е поставена с религиозно обусловената царско-жреческа институция. В основата на тази власт са заложили религиозно-познавателни механизми, свързани с контрол и експлоатация на природните сили, познания върху сезонността и календара, тайните на металодобива, които са били представени под формата на божествено познание. Съответно претенцията за божествено познание изисква разработване на философия за метафизиката на живота и смъртта. Идеята за тази философия човек отново е почерпил от природата, сравнявайки нейния кръговрат с кръговрата на смъртта и раждането. В такъв план образът на царя е приобщен към мита за вечния кръговрат на природата, с което е регламентирана неговата божественост и безсмъртие. Съответно поддържането на тази идеология е обвързано с периодична ритуалност, провеждана в храмовите пространства. Податките от скално-изсечените светилища от Източните Родопи предполагат, че те са изпълнявали ролята именно на центрове, свързани с тази идеология, като един архаичен вариант на по-късно обособеното храмово пространство.

В заключение на глава трета можем да обобщим че:

1. Скалните паметници от Източните Родопи носят белезите на топоси, обвързани с ритуали, свързани с цикличността, безсмъртието и прераждането.
2. При светилищата от Източните Родопи могат да бъдат открити паралели с паметници на древните култури от Мала Азия. Най-доловимо е това сходство при стъпаловидните структури определяни като стъпални монументи от светилищата на фригите, и някои техни аналози от Източните Родопи, като стъпалната структура на връхът на Хисаря до с. Ангел Войвода. Също така в семантиката на географското и хидрологичното разположение на паметниците се откриват паралели с култовите обекти на Хетите.

3. В основата на култът към скалата в региона на Източни Родопи, може да бъде открита закодирана представата за образът на Великата Богиня и идеята за обожествяването и обезсмъртяването, произхождащо от нея, представено под формата на оздравителен ритуал на провиране през скалата. Тази обредност може да бъде открита като фолклорни реликти свързани с някои скални гробници в изследвания регион.

Заклучение. В настоящия труд са разгледани скални светилища от планинските масиви на Рило-Родопския регион. Проблематика, многократно дискутирана, но все още съдържаща много неизвестни. Това, към което са насочени усилията на работата е създаването на един широк културен контекст, в който да бъдат поставени култовите обекти под открито небе от Родопите, Рила и Пирин.

Това поражда въпроса доколко планинските общества имат способност да приемат външни културни влияния и доколко имат възможността да изолират и съхраняват традиции.

Културните влияния могат да имат различна форма. Понякога те са драстични и инвазивни, понякога се просмукват на принципа на осмозата по границите на две съседни общности. Това е причината, поради която трябва да си даваме сметка за географското местоположение на региона и протичащите културни и политически процеси. От една страна, долините на Струма и Места винаги са били естествени транспортни коридори от север на юг, което обуславя ролята на ситуираните около тях светилища като средища и центрове, играещи активна роля в този културен обмен. От друга страна при скалните светилища от Източните Родопи се открива сходство с култовите средища и царски центрове на фригите в Мала Азия. Това говори за силното влияние на културите от Близкия Изток, с тяхната монументалност и традиции в създаването на скални паметници. В такъв план територията на Източните Родопи може да бъде разгледана като свързващо звено в културния обмен между Изтока и Запада. В такъв план трябва да бъдат преосмислени и инвазивните културни процеси, с които имат допир обществата от тези региони. Докато долините на Струма и Места са преди всичко коридори на нашествия на племена от север, то източната част на Родопския планински масив търпи по-силното влияние на културите от Мала Азия и Източното Средиземноморие. Важен пример за подобно инвазивно културно влияние може да бъде персийското нашествие, в което някои автори виждат причината и модела за създаването на държавата на одрисите.

В същото време в светилищата от Западните Родопи по-рядко се наблюдава изобилието от добре развити и оформени скални изсичания, характерни за тези от Източните Родопи. В светилищата от Западните Родопи може да се каже, че по-дълго е почитана изначалната природна форма. Причините за това могат да бъдат различни, както културни, така и чисто практически, като например наличието на по-мек и подходящи за обработка скали в региона на Източните Родопи. Същевременно в митологичен план все пак може да бъде открита голяма прилика във визията на култовите обекти, както на изток, така и на запад, сходство в някои от почитаните структури, изсичания, жертвеници, сходно географското положение на топосите и други. Не става въпрос само за сходство между скалните култови обекти от Източно- и Западно-Родопския ареал, а за един много по-широк контекст, който излиза дори извън пределите на Европа. Тази семантична и структурна универсалност на скалните култови обекти трудно би могла да бъде обяснена с механизмите на каквото и да е културно влияние. Това ме навежда на мисълта, че тази универсалност може да бъде обяснена с изграждането на аналогични митологични представи, основани на природни фактори в процеса на религиозното развитие и изграждане на символен апарат на хората по света. Така развиващото се религиозно съзнание на човека интерпретира и тълкува по сходен начин явленията, формите и проявите на заобикалящата го среда, придавайки им аналогични свръхестествени образи и функции.

От гледна точка на съвременни хора е трудно да разберем и осмислим пълномащабно значимостта на тези култови центрове в живота на древното население, тясно обвързано с ритмите на природата. Все пак усилията на редица учени от различни области се насочени към това да извадят от праха и да запазят съхраненото от тези култови обекти като материално и нематериално културно наследство, преди то окончателно да изчезне и да се превърне в поредното изгубено познание, което човек трябва да преоткрие.

Справка
за научните приноси в дисертацията на
Антон Иванов Генов
Скални светилища от Рило-Родопския масив
Семантични и функционални аспекти

1. В научно обръщение са въведени неизвестни и малко известни на науката скално изсечени светилища от Рило-Родопския масив.
2. Скалните светилища от Рило-Родопския масив са интерпретирани в светлината на митологичното възприемане на природата.
3. Като резултат от сравнителния анализ, изследваните сакрални паметници от Рило-Родопския масив са поставени в широк културен контекст на скално-изсечената и мегалитна култура в Западна и Централна Европа, Балкано-Анатолийския регион и Средиземноморието.
4. Изведени са основни митологични представи и символи, свързани със скалните светилища от изследвания регион.
5. В резултат на семантичния и функционалния анализ са изведени култове, свързани със основни природни кодове, от скалните светилища от Рило-Родопския масив, като слънцето, скалата, водата, свещената планина, пещерата.
6. Направен е опит за реконструиране на части от свещената география на изследвания регион

Публикации
по темата на дисертационния труд на Антон Иванов Генов
Скални светилища от Рило-Родопския масив
Семантични и функционални аспекти

1. Генов, А. Мегалитна скална арка край с. Елешница в контекста на други мегалитни съоръжения от подобен тип. В: Границите на културологията. Благоевград: УИ Неофит Рилски, 2010, с. 109-121.
2. Genov, A. Megalithic Structures Through the Eyes of Folklore. In: - Ancient Cultures in South-East Europe and the Eastern Mediterranean. Megalithic Monuments and Cult Practices Blagoevgrad, 2012, p.311-317.
3. Genov, A. From Nature to Culture. Megalithic and Rock-cut Monuments as a Resource for Cultural Tourism. In: International scientific conference "Cultural corridor Via Diagonalis - Cultural tourism without boundaries" Sofia, 2013, p.243-247.
4. Генов, А. Мегалитните храмове от островите Малта и Гозо. В: Сборник от докторантска и студентска научна сесия „Култура, медии, културен туризъм” Благоевград, 2014, с. 12-27.
5. Genov, A. Cultural Heritage of Sacred Territory along the Struma and Mesta River. Megalithic Culture in Ancient Thrace. Blagoevgrad, 2015, p. 243-247.
6. Генов, А. Тракийски скални светилища от Югозападна България като ресурс за развитие на културен туризъм в региона. В: Изкуството и културата като ресурс за развитие. София, 2015, с. 23-34.
7. Genov, A. Genesis of the Sacred Space of the Megaliths and Rock Sanctuaries in Europe and Mediterranean. В: Интердисциплинарно изследване на мегалити. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2015, с. 12-26.
8. Genov, A. Megalithic and Rock-cut Monuments as Ritual Structures Related to Notions of Life and Death and Belief in Eternal Life and Rebirth. In: - Megalithic Monuments and Cult Practices. Compendium of Second International Symposium. Blagoevgrad, 2016, in print.